
Sovplivanje samoglasnikov in soglasnikov v vzhodnodolenjskih govorih¹

Vera Smole

Prispevek predstavlja tiste pojave v razvoju kratkih samoglasnikov v vzhodnodolenjskem govoru, in še posebej v šentruperskem, ki so odvisni od soglasniškega okolja (položajno akanje in ukanje ter preglas). Obravnani pa so tudi razvoji soglasnikov, na katere so vplivali sledeči jim izglasni samoglasniki in se danes površinsko kažejo kot rezultat razvoja samoglasnikov (diftongizacija izglasnih e in o).

Those phenomena in the development of short vowels in the local speech of Eastern Dolenjsko (with special reference to Šentrupert) are described which depend on the adjacent consonants (contextual a- and u-replacement and umlaut). They are contrasted with historical changes of consonants before word-final vowels, which are today reflected on the surface as a result of vowel developments (diphthongisation of word-final e and o vowels).

0 Uvod

To sovplivanje prizadeva predvsem zloge s kratkimi samoglasniki (pod kratkim naglasom in nenaglašene), povsem izvzeti pa niso niti zlogi z dolgimi samoglasniki. Tako je npr. v vzhodnodolenjskem govoru znan sovpad refleksov za dolga *i* in *ě* z refleksom za dolga *e* in *ę* v položaju pred *r* (*skięra*, *pastięr*; *mięra*, *zvięr*) in sovpad refleksov za dolge *e*, *ę* in *ǝ* z refleksom za *ě* v položaju pred *j* (*žǎ:jęn*, *ažǎ:jęn*, *sǎ:jęm/sǎ:m*); vendar je to v primerjavi s pestrostjo položajne odvisnosti razvoja kratkih samoglasnikov skoraj zanemarljivo. Za predstavitev razvoja kratkih samoglasnikov sem se odločila zato, ker so ravno raznovrstni pojavi v tem segmentu glasovja tisti, ki so v primerjavi z drugimi narečji slovanskih jezikov posebnost slovenskih narečij in ki so tudi sama slovenska narečja mnogo bolj zdiferencirali kot pojavi iz razvoja dolgih samoglasnikov ali soglasnikov. Veliko teh razvojev je mlajših, zato se pogosto ne ujemajo z narečnimi mejami, nastalimi na podlagi starejše narečne členitve glede na razvoj dolgih samoglasnikov – lahko jih presegajo ali pa se omejujejo na ožja

¹ Prispevek je nekoliko predelana različica preskusnega predavanja za pridobitev naziva docentka za dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika na FF v Ljubljani, 17. aprila 1996.

področja, oziroma se razlikujejo celo od vasi do vasi (tako je npr. s preglasom v notranjskih govorih – prim. Rigler 1963; Horvat 1989). Drugi vzrok za predavanje o tem pa je izredno zanimiv razvoj kratkih samoglasnikov – in še posebej *o* in *q* – v mojem lastnem govoru (Šentrupert na Dolenjskem z okolico), ki je presenetil celo tako velikega poznavalca slovenskih narečij, kot je prof. Tine Logar.

1 Razlaga uporabljenih izrazov

V zvezi z obravnavano temo zasledimo pri razvoju kratkih samoglasnikov na naslednje pojave: akanje, preglas, diftongizacijo kratkih naglašanih in izglasnih *-e/ -ę* in *-o/-q* ter ukanje.

1.1 Akanje je prehod kratkih *o/q > a*. Glede na položaj (glede na naglas ali soglasniško okolje), v katerem se ta pojav izvrši, poznamo več vrst akanja.

1.1.1 Popolno akanje je prehod vseh kratkih naglašanih, prednaglasnih in ponaglasnih *o, q > a*. Poznata ga del osrednje dolenjščine (Borovnica, Ig, Grosuplje, Rašica, Velike Lašče, Višnja Gora, Šentlovrenc ter Radohova vas in Trebnje) in cerkljansčina.

1.1.2 Položajno akanje je tudi prehod vseh kratkih *o, q > a*, razen za mehkonebniki (velari), ustničniki (labiali) in zobnoustničniki (labiodentali). Pozna ga vzhodnodolenjski govor.

1.1.3 Samo v položaju pod kratkim naglasom je akanje redko (npr. v govoru Kresniškega vrha).

1.1.4 Akanja v prednaglasnih zlogih je tudi več vrst:

- popolno akanje, torej v vseh prednaglasnih zlogih ne glede na soglasniško okolje (npr. v Suhi krajini);

- položajno akanje glede na soglasniško okolje – za zobniki (npr. v rovtarskem črnovrškem narečju in posavskem zagorsko-trboveljskem govoru) ali naglas – v zlogu neposredno pred naglasom (Loški potok: *kazùc, ne kozucđ*);

- sporadično akanje (v posameznih besedah), torej omejeno le na nekaj besed (npr. v nekaterih gorenjskih krajevnih govorih: Preddvor, Tacen, Črna pri Kamniku (*navi:xta, kamu:c, pandě:lk*) in škofjeloškem narečju).

1.1.5 Akanje v ponaglasnih, predvsem zaprtih zlogih, je znano v nekaterih gorenjskih krajevnih govorih in v škofjeloškem narečju.

1.1.6 Disimilacijsko (različenjско) akanje, tj. pred zlogom z visokim samoglasnikom zaradi povečanja izgovorne razlike (npr. južno kraško in notranjsko (*kâ'ku:š, kâ'lu:*)).

1.2 Preglas kot asimilacija oz. prilikovanje predhodnemu ali sledečemu soglasniku; pri tem je mišljen predvsem prehod *a (< a, o, q) > e* za t. i. funkcijsko mehkiimi soglasniki, to je tistimi, ki povzročajo premeno zadnjejezičnega v sprednjejezični sredinski samoglasnik. Funkcijsko mehki jim pravimo zato, ker te funkcije nimajo isti samoglasniki v vseh govorih oz. narečjih s preglasom. V knjižnem jeziku so to *č, ž, š, dž, c, j*; v banjškem govoru (severni del kraškega narečja), v primorskem obsoškem ter v rovtarskih tolminskem in cerkljanskem narečju pa samo refleksi nekdanjih *j, n, l*; v črnovrškem, poljanskem, notranjskem, dolenskem,

podjunske in zgornjesavinjske narečju pa *č, ž, š, j, ŋ, l*; isti, z izjemo *ŋ*, tudi v horjulskem narečju.

1.3 K diftongizaciji naj bi praviloma težili dolgi samoglasniki, vendar v nekaterih narečjih, npr. južnem kraškem (Sv. Križ pri Trstu) ter v nekaterih notranjskih in vzhodnodolenjskih govorih najdemo dvoglasnike tudi v kratkih naglašanih zlogih (vzhodnodolenjsko) *in/ali* v izglasju. To je lahko povezano s pojavi iz razvoja soglasnikov, odvisno pa je tudi od govornega tempa.

1.4 Ukanje je prehod prednaglasnega *o > u*, značilen za precejšen del slovenskih narečij (gorenjsko, rožansko, obirsko, podjunsko, prekmursko narečje in štajerska narečja); sorodno je ikanju, enako gre namreč za zožitev *e, o > i, u*. Poseben asimilacijski prehod *o > u* imamo v nekaterih akajočih govorih, če je pred njim mehkonebnik (velar), ustničnik (labial) ali zobnoustničnik (labiodental), govorimo o položajnem ukanju.

2 Sovplivanje samoglasnikov in soglasnikov v vzhodnodolenjskem govoru

2.1 Vzhodnodolenjski govor se govori na področju, ki ga na severu omejujeta Šentrupert z okolico in Šentjanž, na vzhodu Krmelj in Šentjernež z okolico, na jugu Gorjanci, na zahodu poteka meja zahodno od Novega mesta proti Dobrniču z okolico in se konča v šentruperskih hribih posavskega hribovja. Na zahodu meji na osrednjedolenjsko narečje, na severu in vzhodu pa na sevniško-krški govor posavskega narečja, ki ima dolensko podlago z močnimi novejšimi štajerskimi vplivi.

2.2 Vzhodnodolenjski govor po eni strani ohranja tipične dolenske lastnosti, po drugi pa sprejema tudi štajerske vplive z vzhoda. Dolenski je razvoj dolgih samoglasnikov in soglasnikov, kratki samoglasniki pa so doživeli v mnogočem še nadaljen, predvsem pa bolj pester razvoj. Tu mislim prav na mnoge položajne različice kratkih samoglasnikov zaradi vpliva soglasniškega okolja.

2.3 Odvisnost samoglasnikov od soglasniškega okolja je še posebno očitna pri refleksih za kratke (naglašene in nenaglašene) *o* in *o*, čeprav poznajo položajne različice tudi drugi kratki in celo dolgi samoglasniki (npr. *o : e ; e : ie ; á : uá : /já : ...*). Pojav nam pomagajo razumeti refleksi teh samoglasnikov v sosednjih narečjih in govorih. Na severni del vzhodnodolenjskega govora mejijo nekateri osrednjedolenjski krajevni govori, ki poznajo z izjemo izglasnega *-o* popolno akanje kratkih *o* in *o*, na drugi strani pa imajo sevniško-krški govori v notranjih nenaglašanih zlogih *u* oziroma *o* (ukanje), v naglašanih pa kratki, *o* oziroma *uo* (po podaljšanju oz. delni izgubi kvantitetnih opozicij tudi dolgi *o : oz. uo :*). Položajno akanje in ukanje je razširjeno v siceršnjih mejah vzhodnodolenjskih govorov, čeprav jih ponekod presega (Gabrovka, Dobrava pri Dobrniču), drugod pa zožuje (okolica Novega mesta, Trebnjega). Ta pojav je bil še na začetku stoletja bolj razširjen, saj ga Ramovš omenja tudi za govor v pasu Krško, Videm, Leskovec, Brege in v savski dolini, kjer pa ga danes ne poznajo več. Vzhodnodolenjski govor je tako nekakšen prehodni govor, ki se sicer prilagaja sosednjim, hkrati pa ohranja svojo identiteto.

3 Razvoj kratkih o in q v šentruperskem govoru

V šentruperskem govoru se je položajno akanje in ukanje razvilo do največje možne mere. Ker je bila denazalizacija (raznosnenje) v dolnejšini zgodnja, se oba glasova enako razvijata. Do delnih razlik prihaja le v izglasju.

3.1 Novoakutirani *o* v zadnjem ali edinem besednem zlogu in *q* pod kratkim naglasom sta se za mehkonobniki (velari), ustničniki (labiali) in zobnoustničniki (labiodentali), torej za /k g h x p b m v f/, razvila v *uo*, za drugimi soglasniki – zobniki (dentali) pa v *a*: *bùòp* ‘bob’, *kùòš*, *pùòt* ‘pod’, *uòu* ‘vol’; *bèrlàk* ‘brlog’, *kràp*, *atràk*, *snàp*, *stàu* ‘stol’, *stràp*, *štàk*, *šràk* ‘širok’, *usàk* ‘visok’ in *stràk*, *sà* ‘so’ 3. os. ed. – Ko taka *o* in *q* pri pregibanju prideta pod umični (sekundarni) dolgi naglas v dvo- in večzložnih besedah, se položajni refleksi ohrani pod njim, in sicer: *uo* > *ua*; *a* > *a*: (*kùòš* – *kuà:šje*, *atràk* – *atrà:ka*).

3.2 Pred naglasom in v ponaglasnih zlogih pozna govor za zobniki (dentali) akanje (*capà:t*, *damà:*, *klabù:k*, *prasù:*, *stapá:u* ‘stopalo’ in *dabrà:va*, *račf:ca*, *sasà:da*, *zabje* I mn.; *brj:taf*, *là:tas*, *pùá:tak*, *siératka*, *stá:rast*, *žá:last* in *žá:lat*), za /k g h x p b m v f/ ukanje (*kulá:n* ‘koleno’, *guspudá:r*, *xudf:l* ‘hodili’ del., *pugrjèp*, *bulà:n*, *mudràs*, (v)*udjè* ‘vode’ R ed., *futá:l* ‘fotelj’ in *muža*: R ed., *putj*: R ed.; *fá:jmuštar*, *já:guda*, *má:škure*), za funkcijsko mehкими soglasniki (/j/ < j, ñ, /l/ < l, /č ž š/) preglas (*čgfatàt* ‘čofotati’, *čgkulà:da*, *jgkà:la* del., *šgpiért sje* – primeri so samo za prednaglasni položaj), v vzglasju pa samo akanje (*abòrvj:*, *altà:r*, *arà:x*, *agrà:je*, *amužèt* in *atrùòbi*).

3.2.1 V izglasju se *-o* razvija nekoliko drugače od *q*:

- za soglasniško skupino, ki se konča na /l v/, se zoži v *-u*: *gòrlu*, *purjá:slu* ‘povreslo’, *sjá:dlu* ‘sedlo’, *spjá:klu* ‘speklo’ del., *ustrá:šlu* del.; *bugà:st(v)u*, *kraljèst(v)u*;

- za soglasniško skupino, ki se končuje na /r m n/, *-o* onemi, pred zvočnikom pa se razvije polglasnik: *čù:dàn*, *dá:bør* ‘dobro’, *navá:ràn*, *pj:səm*, *plá:tən*;

- kadar je pred *-o* samo en soglasnik ali soglasniška skupina pripornik + zapornik, *-o* onemi in beseda se skrajša za en zlog: *glabúá:k* ‘globoko’, *gná:st* ‘gnezdo’, *kupf:t*, *lá:t*, *má:u* ‘malo’, *má:st*, *tù:lk* ‘toliko’, *vj:n*;

- ko je pred *-o* soglasniška skupina, ki se končuje na ustničnik (labial) ali mehkonobnik (velar), se labializira v *-uo*: *dá:čkuo*, *Má:rkuo*, *Stà:ŋkuo*, *tà:ŋuo*.

3.2.2 Izglasni *-q* ima še več položajnih refleksov:

- v T in O ed. ženske a-jevske samostalniške in pridevniške sklanjatve imamo za /d t c z s l n r/ *-a*, za funkcijsko mehкими soglasniki po preglasu *-e/-je*, za mehkonobniki, ustničniki in zobnoustničniki pa *-uo*: *na klá:da*, *na salá:ta*, *š štrj:ca*, *u kurj:za*, *u štá:la*, *u gù:ra*; *z vâ:je*, *na čá:šje*, *na zjèmlè*, *s svâ:čje*, *na mrá:žje*, *u xj:šje*; *na lj:pùo*, *s slà:mùo*, *ž žà:jfùo*, *s krà:uo*;

- *-q* se je preglasil tudi v glagolski obliki za 3. os. mn. (položaj za mehkim soglasnikom) in labializiral za 1. os. mn. (položaj za ustničnikom): *dá:laje*, *pj:šgje*; *dá:lamùo*, *pj:šgmùo*.

3.3 V primeru, ko *o*-ju za mehkonobnikom, ustničnikom in zobnoustničnikom sledi (dvo)ustničnik /u v/, pa pride do disimilacije in tako imamo namesto ukanja

akanje: *fěžàù, spàùt* 'spoved' (celo dolgi *o* se skrajša – vzrok enozložnost besede?), *gaùá:rt* 'govoriti', *kavà:č, pərpəùdvàt/pərpəùdvàt* 'pripovedovati'.

V povedi bi vse te položajne razvoje bilo slišati takole: *Mà:ma mę_j pərpəùdvà:la, djě sa sasá:daù sujuò lá:pùò stá:ra xj:šjě agrà:děl z_mrà:žjě, na vèrt pa pusà:děl ana xrù:škùò, čjěšpljě, čà:šjě pa marà:lca, pu tlà:x pa pusjà:l trá:ùò.* 'Mama mi je pripovedovala, da so sosedovi svojo lepo staro hišo ogradili z mrežo, na vrt pa posadili eno hruško, češpljo, češnjo in marelico, po tleh pa posejali travo.' – Še nekaj primerov: *ana pù:nčkùò mà:mùò, dvà:j lá:t stá:ra; səm šla ù guspudj:nskùò šjù:la na Mà:la Luòkùò; na usà:kùò prà:dna nagùò naprà:ujě krj:ščęk; rjù:ta z ørdiěčjě bà:rùò pubà:rvat; mà:mùò tá:kùò karùòlca mà:xna lęsięna; pjá:čęjě tá:kùò vęlj:kùò bá:la pugá:čjě ...*

3.4 Kot rečeno, opazamo v vzhodnodolenjskih govorih močan medsebojni vpliv samoglasnikov in soglasnikov. Iz primerov vidimo, da je tudi kratki *e/ę* palataliziral (omehčal) vse soglasnike pred seboj, ti so se nato poenostavili v asinhrono (zaporedno) skupino *soglasnik + j* (*Ce/ę > Če/ę > Cjě*) (Logar 1989), oziroma se je palatalni (mehki) element izločil med soglasnikom in samoglasnikom (po Riglerju): *pjěčt* 'peči', *rjěčt* 'reči', *urá:mjě* 'vreme', *pj:ščjě*. Na drugi strani pa je *o/q* labializiral (zaokrožil) pred njim stoječe velare (mehkonebnike) *k, g, x*, nastali so labiovelari *k^o, g^o, x^o*, ki so se poenostavili v asinhrono soglasniške skupine *ku, gu, xu*. Pred *q* stoječi labiali in labiodentali pa so verjetno še bolj okrepli dvoustnično naravo *q* in tako preprečili delabializacijo (razokroženje) in prehod v *a*, kar se je zgodilo za vsemi drugimi soglasniki. Podobno kot te primere si lahko razlagamo tudi refleks *uá:* za sekundarno (umično) naglašeni *o*, če so pred njim ustničniki (labiali) ali mehkonebniki (velari), oziroma *á:*, če je pred njim kateri koli drug soglasnik ali pa če stoji na začetku besede (Logar 1989): *kùòš – kuá:šjě, muòù – muá:la; atràk – atrá:ka, á:čjě – aciěta*.

4 (Položajni) razvoj drugih kratkih samoglasnikov v šentruperskem govoru

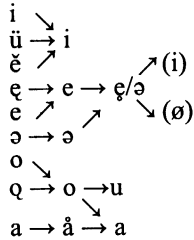
Da bo slika razvoja kratkih samoglasnikov v šentruperskem govoru popolnejša, si oglejmo še shematski prikaz razvoja kratkih samoglasnikov v različnih položajih glede na naglas (nekoliko poenostavljen in brez starejših vmesnih stopenj), pri čemer različice ali raznosmerne puščice pomenijo položajskost refleksa glede na soglasniško okolje.²

1. Kratki naglašeni samoglasniki:

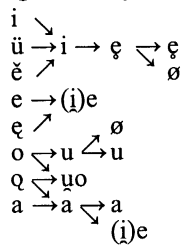
$\ddot{u} \searrow$
 $i \rightarrow \text{ę/ə}$
 $\text{č} \nearrow$
 $e \rightarrow (i)e$
 $\text{ę} \nearrow$
 $o \rightarrow o \rightarrow \text{uò}$
 $q \nearrow \searrow$
 $a \rightarrow \text{á} \rightarrow a$

² Natančneje so razvoji kratkih samoglasnikov (pa tudi drugega glasovja in naglasa) opisani v mojem prispevku *Govor vasi Šentrupert in okolice, Razprave-Dissertationes*, SAZU: Ljubljana 1990, 257–273.

2. Samoglasniki v prednaglasnih in ponaglasnih zlogih :

3. Nenaglašeni izglasni samoglasniki:

Literatura

HORVAT, S., 1989, Preglas nenaglašenege izglasnega *a* za mehкими soglasniki, *ZBORNIK razprav iz slovanskega jezikoslovja. Tinetu Logarju ob sedemdesetletnici.* (Zbral in uredil Franc Jakopin.) Ljubljana, SAZU.
 LOGAR, T., 1989, v oceni avtoričine magistrske naloge.
 RIGLER, J., 1963, *Južnonotranjski govori. Akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom.* Ljubljana, SAZU.

Mutual Influences of Vowels and Consonants in the Local Speeches of Eastern Dolenjsko

In the speeches of Eastern Dolenjsko, mutual influences of vowels and consonants affect primarily syllables with short vowels (either acute or unstressed), but also syllables with long vowels are not completely exempted. Thus the long i and ě reflexes coalesced with the long e and e reflexes before r (skiěra, pastěr, miěra, zvi:ěr); and long e, e and ə reflexes with the ě reflex before j (žā:jěn, ažā:jěn, sā:jěm /sā:m). However, it is changes of short vowels that have differentiated Slovene dialects to a much higher degree than those of long vowels or consonants. Many of these changes are of relatively recent dates; therefore they frequently do not coincide with dialectal borders, which were drawn on the basis of an older division taking the development of long vowels as the fundamental criterion. Changes in short vowels

may either go beyond dialect borders or affect narrower areas, sometimes even being different from one village to another. Replacements of other vowels by a and u respectively, as well as umlaut, are instances of the present-day vowel reduction, while diphthons of word-final -e/-ę and -o/-q results from a development of consonants (simplification of palatalised and labialised consonants into asynchronous consonant clusters). The extreme position-dependent replacement by u (in post-velar, post-labial and post-labiodental positions) and by a (in all other post-consonant positions) and the umlaut (after functionally soft consonants: /j/ < j, /ŋ/ < ń, /č/ < č, /ž/ < ž) both in the local speech of Šentrupert and in the dialect of Eastern Dolenjsko in general can be explained as a result of interdialectal influences: at some places in the west, Eastern Dolenjsko is bordered by a-replacing speeches, and in the east by u-replacing speeches, the Eastern Dolenjsko speech supposedly providing a transition between the two.